

Considerations about university studies and the absence of Shariati in Iranian universities

Mohammad Hassan Alaei*

Abstract

Researching and thinking about Iranian university issues today is one of the most important needs of the country in the field of science, education and culture. This matter cannot be achieved without the opinions of Iranian academics, researchers and thinkers. In this article, an attempt is made to reflect on the absence of the Iranian thinker Dr. Ali Shariati in Iranian universities, while giving a glimpse of university research in the opinion of researchers. and also mention the few works written by Iranian academics about him. One of the books that Seyyed Javad Tabatabai wrote in the last years of his life is "Considerations about the University". This article aims to, while honoring such considerations that make the university a subject for thinking and reflection, the possibility of judgment regarding the success or failure of Tabatabai in formulating his considerations about the university, without stopping at formal problems and dispersions. and its form, and in view of the false distance that he has adopted from Shariati. The main claim of this article, despite acknowledging the necessity of university research in Iran, is to mention the shadowy, hidden and overt presence of Shariati in Tabatabai's considerations about the university. In this article, he also tries to make the audience think about the Iranian university and Shariati's absence in it under the university research project.

Keywords: university studies, Iranian University, Ali Shariati, Seyyed Javad Tabatabaei, Reformation.

* Ph.D. Cultural sociology, Islamic Azad University, Science and Research Branch, Tehran, Iran,

Phd.alaei@gmail.com

Date received: 03/09/2023, Date of acceptance: 10/01/2024

Introduction

Among the few academicians who have addressed the field of "research university" in their works, few have paid attention to the presence/absence of the thoughts of Iranian thinkers, including Shariati, in Iranian universities. Among these works, the book "Notes on the University" by Seyyed Javad Tabatabai, who paid attention to both the university and Shariati's views, is analyzed in this article.

In the criticism of the Iranian university, we can offer some points worth thinking about; Before the Iranian university questioned what the university is; It has assumed its existence in advance; And this means avoiding thinking about the foundation and avoiding critical thinking aimed at criticizing the university as a pathology of the university. The Iranian university is obliged to explain the reasons for passing Shariati and of course most Iranian thinker.

Methodology

Comparative content analysis of the book "Considerations about University" by Seyed Javad Tabatabai and "What should be done?" The work of Ali Shariati in relation to the mission of Iranian universities is considered in this research.

Seyyedjavad Tabatabai has discussed the development of Iranian universities in his book Considerations about the University. Tabatabai's main claim in his remarks about the university in Iran is that the university in the West has been formed in the continuity and transformation of the tradition, but in Iran such a transformation has not happened in the formation and establishment of the university

Discussion

Tabatabai concludes in the book "Considerations about the university" that the university should not be one of the two science systems in the country, but should be the only science system that will be responsible for all the responsibilities of the school. In a university whose subject is Iranshahr, the field is within the university in the sense that it is subordinate to the science system of the national university.

The emergence and objective emergence of the logic of the formation of a national university from traditional schools for the first time and about half a century ago and in a reasoned and comprehensive way goes back to Shariati's effort while attending Hosseiniyeh Irshad, as a progressive religious foundation and as an intermediate link between traditional schools and National University, in the collection of works number 20, What should be done?, has discussed it in detail.

It should be acknowledged that in Tabatabai's remarks, where he made a clear and direct reference to Shariati, the audience is faced with a language full of values and reproaches about Shariati. But the important point actually lies in Shariati's hidden presence in Tabatabai's considerations about the university. The main core formulated Tabatabai's considerations about the university in three subheadings:

1. Iranshahr University and reference to the history of religious reform thought.

2. Iranshahr University and referring to the state of chronic decline of science in traditional schools.

3. Iranshahr University and referring to great cultural Iran based on the concept of self-awareness.

Shariati's hidden presence and his ghostly shadow can be projected on Tabatabai's considerations under all three aforementioned titles and in three alternative titles as follows:

1. Shariati and his role and position in the history of religious reform thought.

2. Shariati and his role and position in facing the chronic decline of science in traditional schools.

3. Shariati and his role and position in emphasizing self-awareness as the central concept of Shariati's thoughts.

Result

It is obvious that the creator of considerations about the university, while acknowledging the non-realization of a national university from the seminaries, questions the current state of the university in Iran and calls for transformation and reform by emphasizing national self-awareness and remembering the conditions of degeneration. Anyways, Shariati, since several decades ago, along with all their micro- and large-scale projects, in the direction of creating national, religious, human and social self-awareness and stepping on the path of religious reform, by attending Hosseiniyeh Ershad and formulating its programs in the collection of works number 20 has been to provide an objective example for this development in the direction of the formation of the national university, which may be considered as an intermediate link between traditional schools and the national university. The author believes that Tabatabai not only has no priority in proposing the idea of Iranshahr University to his predecessors, who had similar concerns, but after decades and the experience of the (existing) university in Iran, he failed to present a clear picture of how to realize the idea of Iranshahr University, and with Appealing to the theory of the "university in the

continuity and transformation of tradition" is placed in the position of path seekers that have been opened by the likes of Shariati.

Bibliography

- Rahnema, Ali (1998). *An Islamic Utopian*. New York: I.B. Tauris.
- Safari, Siavash (2017). *Beyond Shariati: Modernity, Cosmopolitanism and Islam in Iranian Political Thought*, Cambridge University.
- Said, Edward (1978). *Orientalism*. New York: Vintage Books.
- Davari Ardakani, Reza (2008); *Science and educational-research policies*; Tehran: Research Institute of Humanities and Cultural Studies. [in Persian]
- Zakersalehi, Gholamreza (2017). *Iran's higher education issues*; Tehran: Research Institute of Cultural and Social Studies. [in Persian]
- Zakersalehi, Gholamreza (2016). *Iranian University (Introduction to Sociology of Higher Education)*; Tehran: Transparent publication. [in Persian]
- Shariati, Ali (1385). *Collection of works 1: With familiar audiences (fourth edition)*. Tehran: Chapakhsh Publications and Dr. Ali Shariati Cultural Foundation. [in Persian]
- Shariati, Ali (1370). *Collection of works 2: revolutionary self-development (fourth edition)*. Tehran: Elham Publications. [in Persian]
- Shariati, Ali (1373). *Collection of works 3: Abu Dhar (5th edition)*. Tehran: Elham Publications. [in Persian]
- Shariati, Ali (1379). *Collection of works 4: Return (7th edition)*. Tehran: Elham Publications. [in Persian]
- Shariati, Ali (1378). *Collection of works 5: Ma and Iqbal (7th edition)*. Tehran: Elham Publications. [in Persian]
- Shariati, Ali (1374). *Collection of works 6: Hajj (7th edition)*. Tehran: Elham Publications. [in Persian]
- Shariati, Ali (1358). *Collection of works 7: Shia (ninth edition)*. Tehran: Chapakhsh Publications. [in Persian]
- Shariati, Ali (1375). *Collection of works 8: Prayer (sixth edition)*. Tehran: Elham Publications. [in Persian]
- Shariati, Ali (1387). *Collection of works 9: Alevi Shiism, Safavi Shiism (ninth edition)*. Tehran: Chapakhsh Publications. [in Persian]
- Shariati, Ali (1359). *Collection of works 10: class orientation of Islam*. Tehran: Qalam Publishing Company. [in Persian]
- Shariati, Ali (1370). *Collection of works 11: Civilization history 1 (second edition)*. Tehran: Qalam Publishing Company. [in Persian]

61 Abstract

- Shariati, Ali (1370). Collection of works 12: History of Civilization 2 (second edition). Tehran: Qalam Publishing Company. [in Persian]
- Shariati, Ali (1383). Collection of works 13: Landing in the desert (20th edition). Tehran: Chapakhsh Publications and Dr. Ali Shariati Cultural Foundation. [in Persian]
- Shariati, Ali (1370). Collection of works 14: History and knowledge of religions 1 (fourth edition). Tehran: Publishing Company. [in Persian]
- Shariati, Ali (1376). Collection of works 15: History and knowledge of religions 2 (6th edition). Tehran: Publishing Company. [in Persian]
- Shariati, Ali (1388). Collection of works 16: Islamology 1 (7th edition). Tehran: Qalam Publications and Dr. Ali Shariati Cultural Foundation. [in Persian]
- Shariati, Ali (1388). Collection of works 17: Islamology 2 (ninth edition). Tehran: Qalam Publications and Dr. Ali Shariati Cultural Foundation. [in Persian]
- Shariati, Ali (1370). Collection of works 18: Islamology 3 (fourth edition). Tehran, Elham Publications. [in Persian]
- Shariati, Ali (1380). Collection of works 19: Hossein Waris Adam (ninth edition). Tehran: Qalam Publishing Company. [in Persian]
- Shariati, Ali (1360). Collection of works 20: What should be done? (First Edition). Tehran: Compilation and editing office of the collection of the works of martyred teacher Dr. Ali Shariati. [in Persian]
- Shariati, Ali (1377). Collection of works 21: Woman (tenth edition). Tehran: Chapakhsh Publications. [in Persian]
- Shariati, Ali (1388). Collection of works 22: religion against religion (eighth edition). Tehran: Chapakhsh Publications and Dr. Ali Shariati Cultural Foundation. [in Persian]
- Shariati, Ali (1374). Collection of works 23: world view and ideology (third edition). Tehran: Publishing Company. [in Persian]
- Shariati, Ali (1362). Collection of works 24: Man (second edition). Tehran: Elham Publications. [in Persian]
- Shariati, Ali (1372). Collection of works 25: Man without himself (second edition). Tehran: Qalam Publishing Company. [in Persian]
- Shariati, Ali (1362). Collection of works 26: Ali (second edition). Tehran: Nilufar Publications. [in Persian]
- Shariati, Ali (1374). Collection of works 27: Recognition of Iranian-Islamic identity (fourth edition). Tehran: Elham Publications. [in Persian]
- Shariati, Ali (1370). Collection of works 28: Method of knowing Islam (second edition). Tehran: Publications. [in Persian]
- Shariati, Ali (1370). Collection of works 29: Meeting with Ibrahim (second edition). Tehran: Aghaz Publications. [in Persian]

- Shariati, Ali (1361). Collection of 30 works: Islamology (fourth edition). Tehran: Publications. [in Persian]
- Shariati, Ali (1361). Collection of works 31: Features of new centuries (first edition). Tehran: Chapakhsh Publications. [in Persian]
- Shariati, Ali (1369). Collection of works 32: art (fourth edition). Tehran: Chapakhsh Publications. [in Persian]
- Shariati, Ali (1387). Collection of works 33: Lonely conversations, first part (twelfth edition). Tehran: Aghaz Publications. [in Persian]
- Shariati, Ali (1370). Collection of works 33: Lonely conversations, part two (second edition). Tehran: Aghaz Publications. [in Persian]
- Shariati, Ali (1386). Collection of works 34: Letters (ninth edition). Tehran: Qalam Publications. [in Persian]
- Shariati, Ali (1384). Collection of 35 works: various works of the first part (fifth edition). Tehran: Aghaz Publications and Dr. Ali Shariati Cultural Foundation. [in Persian]
- Shariati, Ali (1372). Collection of works 35: various works of the second part (second edition). Tehran: Naqsh Jahan Publishing House. [in Persian]
- Shariati, Ali (1385). Collection of works 36: works of youth (first edition). Tehran: Chapakhsh Publications. [in Persian]
- Safari, Siavash (2017) Shariati: cosmopolitan modernity and Islam in Iran's political thought (first edition). Translator: Ali Khalandi. Tehran, Negah Gostaran Farda. [in Persian]
- Tabatabaei, Javad (2018). Considerations about the university. First Edition. Tehran: Menui Khord Publications. [in Persian]
- Abdul Karimi, Bijan (2014). Shariati and future thinking (first edition). Tehran: Culture Review. [in Persian]
- Abdul Karimi, Bijan (2015). The end of theology - first volume: theology, rationality and new human sciences (first edition). Tehran: Culture Review. [in Persian]
- Abdul Karimi, Bijan (2014). Shariati's basic writings (first edition). Tehran: Naqd Publications. [in Persian]
- Abdul Karimi, Bijan (2015). We and Nietzsche's world (second edition). Tehran: Culture Review. [in Persian]
- Abdul Karimi, Bijan (2017). The question of the possibility of religion in the contemporary world (first edition). Tehran: Culture Review. [in Persian]
- Alaei, Mohammad Hassan (1400); agreement discourse; Bringing two decades of academic life; Tehran: Naqd Farhang Publications. [in Persian]
- Alaei, Mohammad Hassan and vosooghi, Mansoor (1397); Analysis of Shariati's thoughts with Respect to Non-Theological Non-Secular Thought; Journal of social cultural studies; Volume 9, Number 4. [in Persian]

63 Abstract

- Fazli, Nematullah (2016). autoethnography of academic identity; Tehran: Tisa Sagar Mehr Institute. [in Persian]
- Farastkhah, Masoud (1401) University History in Iran, Tehran: Publications of the Research Center for Cultural and Social Studies. [in Persian]
- Farastkhah, Masoud (2015) Iranian university and quality problem; Tehran: Aghaz Publications. [in Persian]
- Farastkhah, Masoud (2017). university and higher education; Tehran: Ney Publishing. [in Persian]
- Farastkhah, Masoud (1401). the occasional university in Iran; Tehran: Aghaz Publications. [in Persian]
- Kanani Rad; Mohammad Amin (2017); Scientific societies and Iranian universities; Tehran: Research Institute of Cultural and Social Studies. [in Persian]
- Mahouzi, Reza (2018). University philosophy: a reflection on the university in the world and Iran. First Edition. Tehran: Research Institute of Cultural and Social Studies. [in Persian]
- Mohaddisi, Hassan (2013). Under the roof of belief: Pre-critical foundations of Shariati's thought. Tehran, culture and thought. [in Persian]
- Mohaddisi, Hassan (2013). "Distinction between social theory and sociological theory: a solution to the problem of Islamization of sociology in Iran", Journal of Iranian Social Studies, Tehran: Year 9, Volume 5, Number 4: 112-86. [in Persian]
- Manochehri, Abbas (1383). Shariati hermeneutics of liberation and civil mysticism. Translator: Hossein Khandaghabadi. Tehran: Publication of Human Sciences Research and Development Institute. [in Persian]
- Manochehri, Abbas (2016). Shariati: A different meeting this time. Translator: Ali Kalandi. Tehran: Andisheh Nagaristan Publishing House. [in Persian]
- Miri, Seyedjavad (2014); parallel narratives in humanities; Tehran: Sociologists Publications. [in Persian]
- Miri, Seyyed Javad (2015), Shariati and Heidegger. Tehran: Culture Review. [in Persian]
- Miri, Seyyed Javad (2016), Freedom and history: a reflection on Shariati's anthropological view. Tehran: Culture Review. [in Persian]
- Hashemi, Mohammad Mansour (2013). Modern religious thought: religious intellectuals from Shariati to Malikian. Tehran: Nash Kavir. [in Persian]

ملاحظات دربارۀ دانشگاه پژوهی و غیبت شریعتی در دانشگاه ایرانی

محمدحسن علایی*

چکیده

دانشگاه پژوهی و اندیشیدن پیرامون مسائل دانشگاه ایرانی امروز یکی از مهمترین ضروریات کشور در حوزه ی علم و آموزش و فرهنگ است. این مهم نمی تواند بدون وجه نظر به آرای دانشگاهیان، دانشگاه پژوهان و متفکران ایرانی میسر گردد. این مقاله ضمن نگاهی اجمالی به دانشگاه پژوهی در آرای پژوهندگان، غیبت متفکر ایرانی دکتر علی شریعتی در دانشگاه ایرانی را مورد تامل قرار داده به محدود آثاری که دانشگاهیان ایرانی در خصوص وی نگاشته اند اشاره می کند. یکی از کتاب هایی که سیدجواد طباطبایی فقید در سال های پایانی حیات خویش نگاشت عبارت است از "ملاحظات دربارۀ دانشگاه". این مقاله بر آن است تا، ضمن ارج نهادن به نفس ملاحظاتی از این دست که دانشگاه را موضوعی برای اندیشیدن و تأمل قرار می دهند، امکان دآوری در خصوص توفیق یا عدم توفیق طباطبایی در تدوین ملاحظات خویش دربارۀ دانشگاه، بدون توقف بر پریشانی ها و پراکندگی های شکلی و صوری آن، و با وجه نظر به فاصله ی کاذبی که ایشان از شریعتی اتخاذ کرده است فراهم سازد. مدعای اصلی این مقاله علی رغم اذعان به ضرورت دانشگاه پژوهی در ایران تذکار به حضور شیخ گون و پنهان و آشکار شریعتی در ملاحظات طباطبایی دربارۀ دانشگاه می باشد. در این مقاله هم چنین تلاش می کند ذیل پروژه دانشگاه پژوهی مخاطب را در خصوص دانشگاه ایرانی و غیبت شریعتی به عنوان یکی از متفکران ایرانی در آن به اندیشه و تامل وادارد.

کلیدواژه ها: دانشگاه پژوهی، دانشگاه ایرانی، علی شریعتی، سیدجواد طباطبایی، اصلاح دینی.

* دکترای جامعه شناسی فرهنگی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات تهران، تهران، ایران،

Phd.alaei@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۶/۱۲، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۰/۲۰

۱. مقدمه

"دانشگاه پژوهی در میان پژوهندگان ایرانی" یکی از پروژه‌هایی است که نگارنده در پروژه‌های فکری خویش جایگاه مهمی برای آن قائل است، در اینجا به نحوی اجمالی به برخی از آثار متفکرین ایرانی در این حوزه اشاره می‌کنیم، و در ادامه به معدود دانشگاهیانی که به ضرورت حضور اندیشه‌های معدود متفکران ایرانی از جمله شریعتی در دانشگاه ایرانی قائل هستند می‌پردازیم و ضمن معرفی آثار ایشان در باب شریعتی، به آثار ایشان در این خصوص نیز استناد می‌کنیم. در میان آثار زیر "ملاحظات دربارۀ دانشگاه" اثر سیدجواد طباطبایی که توجه توأمان هم به دانشگاه داشته و به آرای شریعتی پرداخته است بیشتر در این مقاله مورد تحلیل واقع می‌گردد.

- روایت‌های موازی در علوم انسانی اثر دکتر سیدجواد میری
- تتولوژی، عقلانیت و علوم انسانی جدید؛ اثر دکتر بیژن عبدالکریمی
- کتاب‌های تاریخ دانشگاه در ایران، دانشگاه ایرانی و مسئله کیفیت؛ و دانشگاه و آموزش عالی؛ گاه و بی‌گاهی دانشگاه در ایران آثار دکتر مقصود فراستخواه
- ملاحظات دربارۀ دانشگاه اثر دکتر سیدجواد طباطبایی
- فلسفه دانشگاه اثر دکتر رضا ماحوزی
- خود مردم‌نگاری هویت دانشگاهی اثر دکتر نعمت‌الله فاضلی
- کتاب‌های "مسائل آموزش عالی ایران"، دانشگاه ایرانی (درآمدی بر جامعه‌شناسی آموزش عالی)؛ اثر دکتر غلامرضا ذاکر صالحی
- اجتماعات علمی و دانشگاه ایرانی اثر دکتر محمدامین قانع‌زاد
- علم و سیاست‌های آموزشی - پژوهشی؛ اثر دکتر رضا داوری اردکانی
- گفتمان وفاق؛ ارمغان دو دهه زیست آکادمیک (به قلم نگارنده)

۲. ملاحظات پیرامون آسیب‌شناسی دانشگاه ایرانی!

در نقد دانشگاه ایرانی نکات قابل تاملی می‌توان ارائه داد؛ دانشگاه ایرانی هنوز به بلوغ واقعی خویش نرسیده است؛ چرا که پیش از آنکه چیستی دانشگاه را به پرسش کشیده باشد؛ به صرف احداث چند ساختمان در مقام تاسیس این نهاد، حتی اکنون پس از چندین دهه ناکارآمدی هنوز

وجود خویش را از پیش مسلم و مفروض گرفته است؛ و این یعنی گریز از اندیشیدن به بنیان و اجتناب از تفکر انتقادی معطوف به نقد دانشگاه در مقام آسیب شناسی دانشگاه. عوامل ساختاری انحطاط نظام دانشگاهی در ایران در کتابی تحت عنوان "گفتمان وفاق ارمغان دو دهه زیست آکادمیک" مورد واکاوی واقع شده است که در آن حول سه محور به نقد نظام دانشگاهی در کشور پرداخت شده است: ۱- فقدان نظریه‌ی اجتماعی متناسب با زیست جهان تاریخی ما ایرانیان ۲- فقدان نهاد آموزش عالی و آکادمی به معنای مدرن کلمه و جایگزینی آن با نهاد شبه مدرن دانشگاه ایرانی ۳- توسعه نیافتگی تاریخی به عنوان بنیادی ترین سطح پروبلماتیک بحران انسان ایرانی

بنابراین فقدان نظریه اجتماعی؛ فقدان نهادهای مدرن و توسعه نیافتگی تاریخی را باید سه عامل اساسی وضعیت انحطاط و انقطاع فرهنگی خویش تلقی کنیم تا بتوانیم اوضاع منحط دانشگاه ایرانی را نیز ذیل آن صورت بندی کنیم. تفوق عقلانیت غیر تاریخی و انتزاعی (توهم) بر انسان آکادمیک ایرانی؛ تأخر تاریخی؛ و اخلاق توسعه نیافتگی را می توان از جمله شاخصه‌های هویت دانشگاهی در ایران قلمداد کرد.

۳. "شریعتی پژوهی" و غیبت شریعتی در دانشگاه‌های ایران!

ضرورت شکل گیری شریعتی شناسی دانش پژوهانه از خلال تأمل در آثاری که در مورد شریعتی نوشته شده اند کاملاً احساس می گردد. که متأسفانه نه تنها پژوهشگران منفرد در این سو و آن سو که حتی آکادمیسین‌ها و محققان دانشگاهی هم نسبت به این امر همت لازم را به عمل نیاورده‌اند.

دانشگاه ایرانی موظف است دلایل عبور از شریعتی و البته اکثر متفکران ایرانی را توضیح دهد، البته نگارنده در حد بضاعت، دانشگاهیانی را سراغ دارد که به پروژه‌ی شریعتی در مقام محقق و پژوهشگر، التفات داشته اند اما با صرف اتکا به چنین پژوهش‌های منفردی نمی توان، نتیجه گرفت که دانشگاه ایرانی توانسته است پروژه‌ی متفکر معاصرش را موردبازخوانی انتقادی قرار داده است. ناگفته پیداست که کارویژه‌ی فوق تنها از عهده‌ی دانشگاهی بر می آید که به واقع بتوان آن را متصف به ایرانیت نموده، رسالت اصلی آن را پرداختن به موضوعات ملی و پروبلماتیکالایز کردن مسائل ایران دانست. دکتر حسن محدثی در "زیر سقف اعتقاد" بنیان‌های ماقبل انتقادی اندیشه‌ی شریعتی را مورد مذاقه قرار داده است. دکتر سید جواد میری، در "هایدگر و شریعتی" از شریعتی به عنوان متفکری جهانی یاد می کند که دستگاه فکری

خویش را بیرون از جریان غالب اروپامحوری، سامان داده است. دکتر بیژن عبدالکریمی، در "شریعتی و تفکر آینده"، از امکانات اندیشه‌ی شریعتی برای تفکر آینده‌ی ایران سخن به میان می‌آورد. و آن چهره از شریعتی را به مخاطب عرضه می‌کند که اغلب روشنفکران با ایدئولوژیک خواندن آرای شریعتی، مخاطبان را از آن محروم کرده‌اند. رساله‌ی دانشگاهی با عنوان "نسبت اندیشه شریعتی با تفکر غیر تئولوژیک غیر سکولار" نیز گفتمان شریعتی را مورد تحلیل و بررسی قرار داده است. و در واقع با رجوع به مجموعه آثار شریعتی به بسط و توسعه نظریه‌ی فوق مبنی بر غیر تئولوژیک-غیر سکولار تفکر شریعتی به نحو مبسوط پرداخته است.

البته به چندین مورد دیگر نیز در این باب می‌توان اشاره کرد، نمونه‌های مذکور، از جمله تلاش‌هایی است که اهل نظر و به تبع آنها پژوهشگران علاقه‌مند در فقدان دانشگاه ایرانی، به تدوین آن‌ها همت گمارده‌اند. شریعتی با تفکر آینده‌ی ما ربط پیدا می‌کند جای بسی دریغ دارد که ما برای برخورداری از ظرفیت‌های فکری معدود متفکرین خود توفیق نمی‌یابیم و استعداد خوانش متون آنها را از دست می‌دهیم و کشور را از امکانات فکری سرمایه‌های محروم می‌کنیم. شریعتی سعی کرده است نسبت به سنت تاریخی خویش وفادار باشد در حالی که زیست جهان مدرن را هم به رسمیت شناخته است همین یک نکته، می‌تواند ضمن اینکه مورد پژوهش دانشگاهیان واقع گردد، بسط و تنقیح آن در گفتمان‌های دانشگاهی، می‌تواند کشور را ولو یک قدم برای برون رفت از بحران‌های جاری جلو بیاورد.

۴. ایران در مگاک و نقش دانشگاه برای عبور از مگاک

برخی از استادان بزرگ حوزه‌های مختلف علوم اجتماعی مع الاسف در اوضاع خطیر جامعه‌ی ایرانی، با وجود انواع بحران‌های ریز و درشت رسالت خویش را خاموشی و بی‌اعتنایی به مسائل روز جامعه تلقی می‌کنند. واقعاً این مسئله از فقدان یک پروسه‌ی فکری پیگیر و مصرانه در تمام طول عمر با برکت ایشان حکایت نمی‌کند. وقتی علمای طراز اول این حوزه‌ها از یک تأخر فرهنگی مزمن و علاج‌ناپذیر رنج وافی می‌برند، دیگر چه جای حکم در باب سیاست‌گذاران و عامه‌ی مردم. نه تنها برای مسائل روز مبتلا به جامعه که برای آینده‌ی آن نیز کم‌تر دارای برنامه‌ای برای طرح‌افکنی به جامعه دانشگاهی هستند. از عوارض جنبی همین فقدان به عدم تشکل یافتن طبقات پویا و پایایی متشکل از دانشجویان و استادها در سپهر فکری اجتماعات علمی و دانشگاهی و نیز در حوزه‌ی عمومی می‌توان اشاره کرد که در باب آن بسیار

باید اندیشید. دانشجو پس از فراغت از تحصیل از همان اندک پایگاه اجتماعی هم محروم می‌شود و بی‌هیچ پشتوانه‌ای سرگردان در میان توده‌ها رها می‌شود، مثل هموساکرهایی که آگامبن از آن‌ها سخن می‌راند بی‌هیچ عاملیتی و بدون برخوردارگی از حداقل کرامت انسانی.

دریغا، چنین فریادهای دردمندانه‌ای از دل این مغاک بار دیگر با گوش‌های سنگین خوگرفته به در و دیوار این سیاه‌چاله‌ی مخوف مواجه خواهد شد. ایران در مغاک با علائم تاریخی و سیاسی اجتماعی بسیاری قابل کدگذاری و ارزیابی است. علائم فراوانی وجود دارد که از فاصله گرفتن ما از معیارهای جهانی و به انزوا کشیده شدن بیشتر ما حکایت دارد. سیدجواد میری در یکی از یادداشت‌هایش در کانال تلگرامی خود مبحثی را با عنوان «ایران در مغاک و نقش دانشگاه برای عبور از مغاک» مطرح کرده است، ایشان علی‌رغم تشریح رسالت دانشگاه به‌عنوان «گاه دانایی» و ارتباط آن با واژه‌ی یونیورسال و آسیب‌شناسی درخشان وضعیت دانشگاه در ایران به نکات ارزشمند دیگری درباره‌ی «سوژه‌ی ایرانی»، «مفهوم‌سازی با دوگانگی دینی سکولار» و غیره اشاره کرده است. می‌توان همین علائم را در گفتمان‌های دیگری هم نشانه‌گذاری کرد. نظیر چنین تلاشی را بیژن عبدالکریمی در یک گفتمان انتولوژیک انجام می‌دهد. به‌عنوان نمونه، می‌توان به تذکارات عیدیه‌ی ایشان برای جا انداختن شبکه‌ی مفهومی جدیدی اشاره کرد که برای الهیات به معنی الاغم در برابر الهیات به معنی الاخص بهای بیشتری قائل است. در اینجا می‌توان در مقام مقایسه ضرورت خروج از مغاک تئولوژی را از نظریات ایشان استنباط کرد. بیژن عبدالکریمی در مقاله‌ی «نظریه‌ی اجتماعی و متافیزیک» به دنبال «بررسی دلایل عدم ظهور نظریه‌ی اجتماعی در ایران» است. به تعبیر ساده‌تر، پرسش این است: چرا در ایران، برخلاف جوامع غربی، نظریه‌ی اجتماعی و به دنبال آن توسعه‌ی علوم اجتماعی، به نحوی خلاق، زاینده و غیرترجمه‌ای شکل نمی‌گیرد؟ هدف مقاله‌ی فوق توجه‌دادن به اهمیت متافیزیک و فهم آن به‌منزله‌ی یک سنت تاریخی، و نه فقط به‌عنوان شاخه‌ای از مطالعات نظری صرف، است. به تعبیر ساده‌تر، متافیزیک مجموعه‌ای از آرا و اندیشه‌های صرف نیست که مورد مطالعه فیلسوفان و علاقه‌مندان به مباحث متافیزیکی قرار گیرد، بلکه متافیزیک سنتی تاریخی است که با یونانیان آغاز شد، طی تاریخ غربی بسط و گسترش یافت، و منجر به ظهور علم، تمدن و دوره‌ی تاریخی جدیدی گشت که زیست جهان کنونی ما را شکل می‌دهد. لذا، فهم بسیاری از مسائل فرهنگی، تاریخی و تمدنی ما، از جمله اندیشیدن درباره‌ی وضعیت نظریه‌ی اجتماعی در ایران، بدون توجه به زیست جهان تاریخی‌مان، و بدون توجه به وضعیت تاریخی عقلانیت متافیزیکی، در این زیست جهان امکان‌پذیر نیست.

یکی از بزرگترین میراث‌های شریعتی پرداختن وی به مقوله هویت است. شریعتی با حفظ جوهره سنت و بازخوانی آن، هویت جدید ملی-مذهبی را بازسازی می‌کند و درصدد آن بر می‌آید که به انسان شرقی هویت دهد چرا که بی‌هویتی بزرگ‌ترین درد جوامع جهان سومی است. شریعتی بر آن بود تا تعارضات و شکاف‌های هویتی جامعه را ترمیم کند. بازنمایی شریعتی برای انسان‌های که در وضعیتی آنومیک به سر می‌بردند و از بحران هویت در رنج بودند شور انگیز و معنابخش بود. هدف شریعتی در ارائه روش و بینش شرقی، تحقق مدرنیته شرقی است. در این پژوهش با تکیه بر فراوانی ارجاعات موجود در مجموعه آثار شریعتی بازنمایی مسئله «هویت ایرانی - اسلامی» در اندیشه شریعتی ممکن می‌گردد به نحوی که شاهد مثال‌های کثیری در مباحثی که وی پیرامون هویت ایرانی - اسلامی، اقبال، بازگشت به خویشستن، خودسازی انقلابی و مذهب علیه مذهب انجام داده است بر اهمیت مسئله «هویت ایرانی - اسلامی» در اندیشه شریعتی تأکید دارد، نکته‌ای که پژوهندگان شریعتی هم آن را تأیید می‌کنند. در بازگشت به خویشستن شریعتی به دنبال کشف هویت انسانی و اصالت تاریخی فرهنگی برای جامعه ایرانی می‌باشد. یعنی رسیدن به یک هویت ایرانی بر اساس خودآگاهی و رهایی از بیماری از خود بیگانگی فرهنگی و استعمار معنوی.

دعوت شریعتی در مخروط جامعه‌شناسی فرهنگی به برخورداری از مذهب دعوت به ورای محدوده‌ی تنگ تئولوژیک و محدوده سکولاریسم است. دعوتی است به جستجوی امکانی برای تفکر معنوی در یک جهان سکولار و برخورداری از نوعی حکمت معنوی. به اعتقاد شریعتی کفر به معنای پوشیدن است؛ مثل: زراعت، که دانه را می‌کارند و بعد روی آن را با خاک می‌پوشانند. در دل آدم‌ها هم به خاطر اینکه حقیقتی وجود دارد اما به عللی بر روی آن حقیقت یک پرده سیاهی از چهل یا غرض، یا نفع طلبی یا نادانی مطلق، می‌گیرد و می‌پوشاند، به این دلیل به آن کفر می‌گویند. اما این کفر به معنای پوشیدن حقیقت دین به وسیله عدم دین نیست، بلکه به معنای پوشیدن یا پوشانیدن حقیقت دین به وسیله‌ی یک دین دیگر است (شریعتی م.آ. ۲۲، ۸، ۱۳۸۸). ما تا کنون می‌پنداشته‌ایم که مذهب همواره در مقابل کفر بوده است و در طول تاریخ، جنگ میان مذهب و بی‌مذهبی بوده و از این جهت تعبیر مذهب علیه مذهب یک تعبیر غریب، مبهم و شگفت‌آور و غیر قابل قبول بوده است؛ در حالی که الان احساس می‌کنم، که بر خلاف این تصور در طول تاریخ، همیشه مذهب با مذهب می‌جنگیده و نه هیچ‌گاه به معنایی که امروز می‌فهمیم مذهب با بی‌مذهبی (همان: ۳) مخروط جامعه‌شناسی فرهنگی در جهان امروز بدین شکل است که: قاعده مخروط مذهبی است، مذهب مادون علم.

قشر بالاتر که انتلکتوئل یا تحصیل کرده روشنفکر است، بی‌مذهب است. و بالاتر از آن، این تک ستاره‌های بلندی هستند که از فردا سخن می‌گویند، آنها باز احساس مذهبی دارند اما فاصله میان تک ستاره‌های فوق و مذهب توده‌عامی قاعده‌مخروط، بیشتر است از فاصله مذهب آن ستاره‌ها و کفر این انتلکتوئل‌ها (همان: ۱۱۱)

۵. خودآگاهی‌رهایی بخش به عنوان مفهوم کانونی مستتر در اندیشه‌ی شریعتی

مفهومی که اکثر مفاهیم موجود در اندیشه‌ی شریعتی حول این مفهوم کانونی تعریف می‌شود. خودآگاهی به عنوان مفهوم کانونی اندیشه‌ی شریعتی در تعریف اکثر مفاهیم موجود از قبیل تعریف انسان، ایدئولوژی، هویت ایرانی-اسلامی، روشنفکر، مذهب، شیعه، استحمار و در تعریف دیگری، غرب و بازگشت به خویشتن و... نقش اساسی ایفا می‌کند. در همه این موارد جنس این خودآگاهی به گونه‌ای است که آن را محدود در دایره‌ی تنگ نگاه تئولوژیک یا نگاه ایدئولوژیک نمی‌کند و در واقع خودآگاهی‌ای که شریعتی از آن سخن می‌گوید گونه‌ای خودآگاهی‌رهایی بخش است که می‌توان آن را خودآگاهی غیر تئولوژیک غیر سکولار نامید. شریعتی خود آگاهی را به عنوان آگاهی فرد به وضعیت خویش در جهان معنا می‌کند و معتقد است دین بهترین تصویر را از این موقعیت برای انسان ارائه می‌کند اما این تصویر بدون توجه به هستی اجتماعی و تحولات تاریخی انسان تکمیل نمی‌شود. نوعی خودآگاهی و بینایی ماورایی که راه را می‌یابد و می‌توان آن را هم ارز ویدیای هندی تلقی کرد. به زعم شریعتی احساس "خودآگاهی" بارزترین شاخصه‌ی نوعی انسان است. (علایی، وثوقی؛ ۱۳۹۷).

۶. گروه‌های عمده‌ی اجتماعی و مواضع آنها نسبت به شریعتی

در این بخش با اشاره به برخی گروه‌های عمده‌ی اجتماعی و مواضع آنها نسبت به شریعتی تاثیر ایشان در غیبت شریعتی از دانشگاه قابل استنباط است. شرایط تاریخی و به تبع آن افق معنایی شریعتی، در مقام مولف آثارش، و شرایط تاریخی و به تبع آن افق معنایی ما در مقام خوانندگان و مفسران این آثار، یکی نبوده، دگرگونی‌های اساسی یافته است. لذا این تحولات در شرایط و افق‌های تاریخی و معنایی، به لحاظ هرمنوتیکی مانع بسیار بزرگی برای درک درست شخصیت و اندیشه‌های شریعتی در روزگار کنونی است.

مسئله‌ی دیگری که در خوانش آثار شریعتی از سوی برخی پژوهندگان مغفول مانده است التفات به این نکته هرمنوتیکی می‌باشد که متن را می‌بایست در افق معنایی خود آن متن فهمید این امر که افق معنایی خواننده به متن تحمیل شود نمی‌تواند متن را به سخن و ابداً حتی برعکس اگر خواننده بخواهد افق معنایی متن را بر دوران خویش تحمیل کند امری نادرست است همین جا این سوال پیش می‌آید که آیا دوران شریعتی سپری نشده است؟ آیا این درست نیست که مسائلی که در زمانه شریعتی برای او مطرح بود دیگر مسائل ما نیستند؟ اما پاسخ در واقع در ارزشمندی سنت تاریخی برای تفکر در مسائل امروزان است. این نکته‌نظر در کتاب شریعتی و تفکر آینده توسط بیژن عبدالکریمی به خوبی تشریح شده است. به طور کلی گروه‌های عمده‌ی اجتماعی و مواضع آن‌ها در قبال شریعتی می‌توان به چند دسته تقسیم کرد:

توده‌ها: طرح این ادعا که اندیشه‌های شریعتی، در توده‌ها و در مردم عادی کوچه و بازار، حتی به واسطه‌ی جوانان و فرزندانشان، تأثیری نداشته‌اند، بسیار بی‌انصافی است. یکی از دلایل شیفتگی بسیاری از روشنفکران نسبت به شریعتی قدرت عظیم و شگفت‌انگیز وی در برقراری ارتباط با جامعه و فرهنگ سنت جامعه و تا حدودی با خیل انبوه توده‌ها بوده است. اما متأسفانه، راه شریعتی در جهت اصلاح فرهنگ سنتی و دمیدن روحی تازه در توده‌ها اساساً ادامه پیدا نکرد. شریعتی، درست همچون کسی بود که در دل کویر و برهوت فرهنگی این دیار کوشید راهی به سوی توده‌ها بگشاید.

نیروهای منفی تاریخی و سنتی: یکی از بصیرت‌های بنیادین و طرح‌های بزرگ شریعتی این بود که نشان دهد سنت تاریخی ما امری یکدست، واحد و یکپارچه نبوده و نیست. در سنت تاریخی ما، مثل هر سنت تاریخی دیگری، عناصر و جریان یا جریاناتی بسیار انسانی، متعالی، مثبت و سازنده در کنار عناصری بسیار مجعول، غیر انسانی، ارتجاعی، منفی و ویران‌گر وجود دارد و این دو گونه عناصر به شدت با یکدیگر درهم تنیده شده‌اند. شریعتی با نمادسازی‌های گوناگون به این دو نیروی متفاوت کاملاً متعارض در دل سنت تاریخی ما اشاره کرده است که مشهورترین این نمادها و تعبیر بیان‌گر آن‌ها اسلام نبوی و اسلام اموی و تشیع علوی و تشیع صفوی است. طرح مذهب علیه مذهب شریعتی برخاسته از همین درک عمیق وی از سنت تاریخی ماست و درد بزرگ او این بود که هم توده‌ها و هم به اصطلاح روشنفکران- تو بگو عوام روشنفکر نما- سنت‌های تاریخی، اعم از سنت تاریخی مسیحی، اسلامی و غیره را یکدست و یکپارچه تلقی کرده، این سنت‌های تاریخی را یا به نحو کلی به

منزله یک حقیقت واحد می‌پذیرند (عوام) یا این سنت‌ها را به مثابه امری واحد و کلی مورد انکار قرار می‌دهند (روشنفکر نماها).

دانشگاهیان: دانشگاه‌های ما، که آن‌ها را باید بخشی از نظام بوروکراتیک و دیوان‌سالاری کشور تلقی کرد، بی‌رمق‌تر و ناتوان‌تر از آنند که بتوان حرکت فرهنگی اصیلی از آنان انتظار داشت. لیکن معدود آکادمسین‌ها، از جمله معدود متفکران و صاحب‌نظران ما نیز به سکوتی مرگبار در خصوص شریعتی پرداختند.

روشنفکران: بسیاری از روشنفکران به دلایل گوناگون از شریعتی روی برگرداندند. بسیاری از آن‌ها، به روشنفکری به اصطلاح دینی روی آوردند. این گروه از منظر جریان روشنفکری دینی یعنی از منظر ایدئولوژی ستیزی به شریعتی یورش آوردند. آنگاه خود هم‌سو با روند جهانی، زمینه‌های رشد ایدئولوژی سکولاریسم نظام نظری توتالیتری را شکل دادند که هر گونه تفسیر معنوی از جهان را آب ریختن به آسیاب نیروهای توتالیتر و منفی تاریخی تلقی کرده، طرح اندیشه‌ی متفکرانی چون شریعتی را خشمگینانه و با بغض و نفرت بسیار پیشاپیش محکوم می‌کنند، خشم و نفرتی که به لحاظ احساسی، هیجانی و سیاسی قابل فهم است، لیکن به لحاظ علمی، فلسفی، تاریخی و تمدنی و حتی اجتماعی قابل قبول نیست.

شاگردان شریعتی: اینان خود چند دسته بوده‌اند: الف. بخش اندکی از شاگردان شریعتی، تا سر حد بوروکرات‌ها و تکنوکرات‌های قدرت سیاسی در غلتیدند یا در میانه‌ی پوزیسیون و اپوزیسیون و سرگردان بودند. ب. گروه بسیار قلیلی نیز به حرکات سکتاریستی و جدای از مردم دست زدند. ج. اما بخش عمده‌ی شاگردان شریعتی را گروه آسیب دیده، منفعل، پراکنده و در خود خزیده‌ای تشکیل می‌دهند که شریعتی را یگانه چراغ راه در این جهان عسرت بار و پر مهلکه یافته، دست از دامان وی برنداشته‌اند و با تکرار اندیشه‌های شریعتی به رابطه‌ی عاطفی خود با شریعتی استمرار بخشیده‌اند، به این امید که این عشق و عاطفه چراغ راهی برای نجات‌شان در این صحرای مهلک باشد. به نظر عبدالکریمی هیچ کدام از مواردی که اشاره شد نتوانستند همچون شریعتی به فهمی نسبتاً عمیق از سنت تاریخی و جهان معاصر خویش، قدرت ارتباط با سنت، نقد عمیق سنت، ارتباط با جامعه و برخورداری از قدرت تأثیرگذاری تاریخی دست یابند (عبدالکریمی، ۱۳۹۴: ۱۵۳-۱۵۰).

۷. استانداردهای یک تحقیق دانش پژوهانه در حوزه شریعتی پژوهی

پژوهش‌هایی در این بخش اشاره شده است تنها به اعتبار آن که نویسندگان آن‌ها به نسبت سنت و مدرنیته در آثار شریعتی پرداخته‌اند. علی‌رغم این‌که در این آثار به رابطه اندیشه‌های شریعتی و تفکر غیر تئولوژیک غیر سکولار به طور مستقیم پرداخته نشده است اما نویسندگان این آثار کوشیده‌اند به شریعتی به عنوان یک سرمایه فرهنگی نگریسته شود و ضمن آن‌که ببینش انتقادی لازم را به کار بسته‌اند در حد توان برای برخورداری از استانداردهای یک تحقیق دانش پژوهانه در شریعتی پژوهی خویش به برداشتن گام‌های علمی ملتزم بوده‌اند. این پژوهش‌ها عبارتند از:

شریعتی و تفکر آینده (۱۳۹۴)، عنوان کتابی به قلم بیژن عبدالکریمی است این کتاب همان گونه که عنوانش، شریعتی و آینده تفکر ما، نشان می‌دهد درصدد است تا جامعه کنونی مان و نسل‌های جدید آن را، که در پرتو تجربیات تاریخی چند دهه بعد از انقلاب ایران در افق تاریخی و معنایی جدیدی می‌اندیشند به تاملی دوباره در خصوص آرا و اندیشه‌های شریعتی و نسبتش با آینده تفکر، زندگی، جامعه و تاریخ ما دعوت نماید.

زیر سقف اعتقاد: بنیانهای ما قبل انتقادی اندیشه شریعتی (۱۳۸۳)، به قلم حسن محدثی که شامل تحلیلی انتقادی از دین‌شناسی شریعتی است. در فصل اول تا چهارم، این دیدگاه شریعتی درباره دین و جامعه‌شناسی دین و کارکردهای آن و فرقه‌های شیعی بررسی شده است. فصل پنجم تا هفتم عهده‌دار تحلیل نگاه شریعتی به سکولاریسم و ایدئولوژی و اسطوره‌هاست. فصل هشتم در پی اثبات آن است که تفسیر شریعتی از نظریه امامت (دموکراسی متعهد)، دیکتاتوری آموزشی و تأویل قرن بیستمی امامت است. در فصل نهم، کلیشه‌های ضد مسیحی در آثار شریعتی نقد شده است.

دین اندیشان متجدد: روشنفکری دینی از شریعتی تا ملکیان (۱۳۸۵)، به قلم محمدمنصور هاشمی، که شامل تحلیل اندیشه‌های چهار تن از روشنفکران دینی است: علی شریعتی، عبدالکریم سروش، محمد مجتهد شبستری و مصطفی ملکیان. فصل اول کتاب و یک ضمیمه آن به شریعتی اختصاص دارد. در این فصل، ذیل عنوان دین، ایدئولوژی، انقلاب، ضمن ارائه گزارشی از اندیشه‌های شریعتی، تحلیلی انتقادی از آن شده است، بویژه در موضوع ایدئولوژی و انقلاب. در ضمیمه کتاب، با عنوان علی شریعتی و احمد فردید، نویسنده کوشیده است اشتراکات فکری این دو را نشان دهد.

هایدگر و شریعتی (۱۳۹۵)، که به قلم سید جواد میری به چاپ رسیده است شامل چهار فصل است که عبارتند از: ناهم‌زمانی و همدلی؛ عقلانیت و علوم انسانی؛ انسان بی‌خود و موقعیت انسانی. اثر حاضر می‌کوشد که اهمیت فهم شریعتی را از هایدگر مورد توجه قرار دهد. به اعتقاد نویسنده، هایدگر بر فهم انسان (دازاین) به منزله «در جهان بودن» و بر «خودآگاهی انسانی» از «وضع بشر در هستی» تکیه می‌کند. شریعتی نیز دین را به مثابه «خودآگاهی انسانی» نسبت به وضع خویشتن در جهان» تفسیر می‌کند و این تعریف با تعاریف فقهی، کلامی و تئولوژیک از دین هیچ قرابتی ندارد. بلکه نگاهی «رهایی بخش» به انسان است. اینجاست که تفسیر اصیل شریعتی از هایدگر در قالب یک «دیالکتیک هرمنوتیکی» تکوین می‌یابد؛ یعنی اگر از نظر شریعتی بالاترین و عالی‌ترین مرحله خودآگاهی انسانی نامش «دین» است و «دیانت» به معنای خودآگاهی به «وضع خویشتن در هستی» است، پس هم از نظر هایدگر و هم از نظر شریعتی بزرگ‌ترین شاخصه انسان، همین است که «می‌داند در کدامین جهان و در کدام تاریخ قرار دارد».

آزادی و تاریخ: تاملی بر نگاه انسان‌شناسانه شریعتی (۱۳۹۶)، که به قلم سید جواد میری به چاپ رسیده است شامل چهار فصل است. در این کتاب سعی بر این است از ضرورت پرداختن به نگاه شریعتی درباره انسان در ایران امروز سخن به میان آید. به اعتقاد میری، شریعتی بر این باور است که لیبرالیسم، آزادی را به بند کشیده است و سوسیالیسم عدالت را به زنجیر کشیده و ما، روشنفکران جهان غیر غربی، باید تلاش کنیم نظامی دراندازیم که در آن بتوانیم انسانی برسازیم که هم عدالت‌جو باشد و هم آزادی‌خواه.

شریعتی: ملاقاتی این‌بار متفاوت (۱۳۹۶) و شریعتی هرمنوتیک رهایی و عرفان مدنی (۱۳۸۳)، عباس منوچهری در این دو کتاب، به واکاوی مفهوم عرفان مدنی در مجموعه آثار شریعتی می‌پردازد. و سعی بر آن دارد که گفتمان شریعتی را در پرتو هرمنوتیک رهایی مورد بازخوانی قرار دهد. به اعتقاد منوچهری شریعتی را می‌توان متفکری، به طور همزمان، نقاد و دینی تلقی کرد. مفاهیم اولیه‌ی تفکر او عبارتند از: اعتراض و اخلاق. از سوی دیگر دغدغه‌های تفکر او را فرا گرفته است. پس بدین ترتیب، می‌توان او را یک متفکر نقاد و تفکر او را تفکر دینی رهایی بخش دانست.

فراسوی شریعتی: جهان وطنی و اسلام در اندیشه سیاسی ایرانی، کتاب فراسوی شریعتی، به عنوان رساله دکترای سیاوش صفاری در سال ۲۰۱۳ در دانشکده آلبرتا دفاع شده است و در سال ۱۳۹۷ با ترجمه خالندی در ایران به چاپ رسیده است. در مورد این کتاب می‌توان به

چهار محور اصلی اشاره کرد: نخست اندیشه شریعتی در فراسوی دوگانه کاذب «اسلام و مدرنیته» و «اسلام و غرب». دوم، مخالفت صریح شریعتی با ایده حکومت دینی و نقد نگاه فقه‌محور. سوم، شریعتی و نقد سنت‌های بومی در جهت پیشبرد اهداف عدالت‌محور و چهارم، شریعتی و استعمارزدایی از دانش. نوآوری اصلی صفاری همین استعمارزدایی از دانش است و او صورت‌بندی بدیعی را در این خصوص ارائه می‌کند.

۸. شبیح شریعتی بر فراز ملاحظات طباطبایی درباره دانشگاه

سیدجواد طباطبایی در کتاب ملاحظاتی درباره دانشگاه به نحوه ی تکوین دانشگاه ایرانی پرداخته است؛ در کتاب *فلسفه‌ی دانشگاه*، اثر رضا ماحوزی، نیز تأملاتی بر روی شکل‌گیری دانشگاه در ایران و جهان صورت پذیرفته است و به نظریات اندیشمندانی چون کانت، همولت، هگل، یاسپرس، هوسرل، هایدگر، وبر، هابرماس و دریدا در خصوص دانشگاه پرداخته است که این تلاش نظری هم، علی‌رغم کاستی‌های احتمالی‌اش، در پرداخت دیرنگامش به دانشگاه به‌مثابه‌ی موضوعی برای پرسش فلسفی از اهمیت و افری برخوردار است. در یک بیان اختصاری می‌توان مدعای اصلی کتاب مذکور را هم‌راستا با مدعای اصلی طباطبایی در ملاحظاتی پیرامون دانشگاه در ایران تلقی کرد، بنابر مدعیات این هر دو، دانشگاه در غرب در تداوم و تحول سنت شکل گرفته است اما در ایران چنین تحولی در شکل‌گیری و تأسیس دانشگاه اتفاق نیفتاده است.

در این مجال، در ابتدا، نگاهی اجمالی به مدعیات و مؤلفه‌های اصلی ایده‌ی دانشگاه ایرانی‌شهر و لبلباب ملاحظاتی طباطبایی درباره‌ی دانشگاه می‌اندازیم و سپس آن‌ها را تحت لوای حضور آشکار و پنهان شریعتی مورد خوانش قرار می‌دهیم. طباطبایی در صفحه‌ی ۲۶ کتاب می‌نویسد:

ضرورت تأسیس دانشگاه در ایران بیشتر از آنکه ناشی از عامل بیرونی (استیلا، غریب‌دگی) باشد، عاملی درونی داشت و آن همانا تصلب نظام علمی حوزه‌های علمیه به‌عنوان تنها نهاد متولی علم در ایران بود. او در صفحه‌ی ۳۱ می‌افزاید: «وضع انحطاط مزمن علم در مدرسه‌های سنتی از سده‌های پیش از تأسیس دانشگاه در ایران پیوندهای علم آن با واقعیت جامعه‌ی ایران را گسسته بود.

به اعتقاد طباطبایی، از بهترین شئون یک ملت داشتن نظام علمی ملی است تا بتواند افزون بر اداره‌ی امور زندگی به‌عنوان ملت توضیحی از آگاهی و خودآگاهی عرضه کند. طباطبایی پس از اشاره به سنت پیچیده‌ای که ایرانیان بر پایه‌ی نص‌های سه‌گانه‌ی اسلام، منابع یونانی و ایرانشهری ایجاد کرده بودند، ادعا می‌کند که مدرسه در ایران به‌طور انحصاری کانون سنت دینی شد و شامل بخش‌های دیگر نظام علمی ایران نشد. از این رو، مدرسه به‌عنوان مهم‌ترین کانون علم رسمی در ایران نمی‌توانست خاستگاه دانشگاه ایران باشد، زیرا موضوع مدرسه به‌طور عمده علم دین باقی ماند. درحالی‌که دانشگاه نهادی ملی است و موضوع آن نیز علم یک ملت است. او می‌افزاید دانشگاه را نمی‌توان اسلامی کرد، دیانت یا ادیان و مذاهب هر کشوری امری ملی و درون ملت و یکی از شئون فرهنگی آن است.

طباطبایی در ادامه از ایران بزرگ فرهنگی و نظام سنت چندوجهی بسیار پیچیده‌ای سخن می‌گوید که توانسته است هم در درون جهان اسلام و هم درعین حال بیرون آن بماند. از نظر طباطبایی، خیام، فردوسی، نظامی، مولوی، سعدی و حافظ به‌رغم اینکه همه شاعر بوده‌اند، اما هر یک از آنان جهانی را درون فرهنگ ایران آفریده‌اند که طباطبایی آن را ایران بزرگ فرهنگی، ایرانشهر و اندیشیدن آن را اندیشیدن ایرانشهری نامیده است.

طباطبایی با توجه به این ملاحظات مقدماتی، استدلال می‌کند دانشگاه ایران باید دانشگاه ملی ایران باشد، اما دانشگاهی که در گسست از نظام سنتی علم در زمان تعطیلی مدرسه‌های قدیم تأسیس شد و قرار بود متکفل فوریت‌های اداره‌ی امور معطل‌مانده‌ی کشور باشد فاقدنظریه‌ای برای ایجاد یک نظام علمی جدید بود.

همچنین طباطبایی در ادامه، طبق عادت مألوفش در درشت‌گویی، ضمن نواختن جلال آل‌احمد و نیز تعرض به ساحت شریعتی با انتساب "خطابه‌های بی‌سروته" به او، اتهام رانده‌شدن مدرسه‌های متصلب را به ایدئولوژیکی شدن متوجه شریعتی ساخته است. طباطبایی می‌افزاید، به‌رغم کوشش‌های فراوان که به دنبال انقلاب فرهنگی برای احیای مدرسه‌ها صورت گرفته، مدرسه میان سنت متصلب و ایدئولوژی در نوسان است وضعی که بی‌شباهت به نعش عزیز دانشگاه شهید روی دست ملت نیست.

درنهایت، طباطبایی نتیجه می‌گیرد که دانشگاه باید نه یکی از دو نظام علم در کشور، بلکه باید تنها نظام علمی باشد که همه‌ی مسئولیت مدرسه را نیز بر عهده خواهد داشت. در دانشگاهی که موضوع آن ایرانشهر است حوزه درون دانشگاه قرار دارد به این معنا که تابع نظام علم دانشگاه ملی است.

طباطبایی می‌نویسد اگرچه اصلاح دینی در بنیاد آن اصلاحی در نظام الهیاتی مسیحیت بود، اما پیچیدن در اقتدار و مرجعیت کلیسای رم، هم‌زمان با ادعاهای شاهانی که سر از چنبر اقتدار سیاسی پاپ و دستگاه کلیسا بیرون می‌کردند، وجهه‌ای سیاسی و ملی نیز داشت. کوشش‌های دوست‌ساله برای اصلاح دینی، در اروپا، از جان ویکلیف در انگلستان و یان هوس در بوهیمیا تا مارتین لوتر در آلمان، پیوندهایی با استقلال ملی برخی اقوام اروپایی داشت.

طباطبایی ضمن اشاره به پیچیدگی‌های تحول تاریخی اروپا و تجدد می‌نویسد: «در آغاز دوران جدید تاریخ اروپا، اومانیزم سیر تاریخی بغرنجی بود که با اندیشه‌ی اصلاح دینی آمیخته شد و تحولی در اعماق حوزه‌های علمیه‌ی اصلاح دینی و نیز ضد اصلاح دینی به دنبال آورد. بدین‌سان به‌تدریج و در دوره‌های آتی تاریخ اروپا، حوزه‌های علمیه به نهادهای علم جدیدی تبدیل شدند که آن‌ها را به لاتین universitas می‌نامیدند.»

بخش دوم مقاله مربوط می‌شود به چه باید کردهای شریعتی در مجموعه آثار شماره‌ی ۲۰ و در حسینیه ارشاد به‌مانند حلقه‌ی واسط بین مدرسه‌های سنتی و دانشگاه ملی! بروز و ظهور عینی منطق شکل‌گیری دانشگاه ملی از دل مدرسه‌های سنتی برای اولین بار و در حدود نیم سده قبل و به‌صورت مستدل و جامع به تلاشی برمی‌گردد که شریعتی ضمن حضور در حسینیه ارشاد، به‌عنوان یک بنیاد موقی مذهبی و به‌مانند حلقه‌ی واسطی بین مدرسه‌های سنتی و دانشگاه ملی، در مجموعه آثار شماره‌ی ۲۰، چه باید کرد؟، به‌تفصیل بدان پرداخته است.

شریعتی از صفحه ۳۸۸ تا ۴۷۲ کتاب چه باید کرد؟ اصول، ضوابط، کارگروه‌ها و زیرشاخه‌های بخش‌های مختلف حسینیه ارشاد را به‌تفصیل ذکر کرده است. از صفحه ۳۹۲ تا ۴۰۶ در واقع اساسنامه‌ی این مرکز علمی به‌صورت مشروح در بخش «فلسفه و هدف» معرفی می‌شود.

در صفحه‌ی ۳۸۷ کتاب، برنامه‌ی حسینیه ارشاد در سه بخش تحقیق، آموزش و تبلیغ ارائه شده است که بخش تحقیقات شامل گروه اسلام‌شناسی، گروه تاریخ، گروه فرهنگ و علوم اسلامی، گروه علوم اجتماعی، گروه کشورهای اسلامی و گروه ادبیات و هنر است.

در اینجا به‌عنوان نمونه به کارگروه‌ها و زمینه‌های تحقیقاتی گروه ادبیات و هنر اشاره می‌شود که از صفحه‌ی ۴۴۰ تا ۴۴۳ را به خود اختصاص داده است. گروه ادبیات و هنر شامل سه کارگروه ادبیات و هنر اسلامی، ادبیات و هنر جدید و فعالیت‌های هنری است، که می‌توان به برخی از زیرشاخه‌های به شرح زیر اشاره کرد: نقد ادبی، سبک‌های نویسندگی، نویسندگان

بزرگ، نقش شعر در تاريخ اسلام، شعر و شعرا، هنر معماری و هنرهای تزئينی، موسيقى، نقاشی، مينياتور، هنرهای نمايشی، تحولات و موج‌ها و رویدادهای ادبى، شعر نو و شعرای نوپرداز، مکاتب و گرایش‌های هنرى و هنرمندان بزرگ ایران، هنر مدرن و چهره‌های برجسته‌ى هنر معاصر، تهیه و نمايش فیلم‌های مستند تاريخى، علمى و فکرى، گروه ترجمه و تصنيف سناریوها و نمايش‌نامه‌ها، گروه نمايش، نمايشگاه عکس و آثار هنرى و برگزاری کنفرانس‌های علمى و تحقیقى در مسائل هنرى و ... .

چندان که پیش‌تر اشاره شد این مقاله بر آن بود تا حضور پنهان و آشکار شريعتى در ملاحظات طباطبایى درباره‌ى دانشگاه را مورد واکاوى و ارزیابى قرار دهد. باید اذعان داشت در آن‌جایی از ملاحظات طباطبایى که او اشاره‌ى آشکار و مستقیمى به شريعتى داشته است مخاطب با زبانی آکنده از ارزش و ملامت‌گویانه در باب شريعتى مواجه می‌شود (رجوع شود به صفحه‌ى ۴۸ کتاب و نسبت دادن خطابه‌های بی‌سروته به شريعتى). اما نکته‌ى حائز اهمیت به واقع در حضور پنهان شريعتى در ملاحظات طباطبایى درباره‌ى دانشگاه نهفته است. لب‌لباب ملاحظات طباطبایى درباره‌ى دانشگاه به فصل دوم کتاب يعنى «دانشگاه ایرانشهر» اختصاص دارد که می‌توان آن را در سه عنوان فرعى صورت‌بندی کرد:

۱. دانشگاه ایرانشهر و ارجاع به تاريخ‌اندیشه‌ى اصلاح دینى.
  ۲. دانشگاه ایرانشهر و ارجاع به وضع انحطاط مزمن علم در مدرسه‌های سنتى.
  ۳. دانشگاه ایرانشهر و ارجاع به ایران بزرگ فرهنگى با تکیه بر مفهوم خودآگاهی.
- در این جستار کوتاه، نگارنده بر آن بود تا حضور پنهان شريعتى و سایه‌ى شبیح‌گون او را بر ملاحظات طباطبایى ذیل هر سه عنوان فوق‌الذکر و در لابه‌لای خطوط سفید کتاب مورد مذاقه و ملاحظه‌ى ساختار شکنانه قرار دهد که در سه عنوان بدیل به شرح زیر قابل طرح است:
۱. شريعتى و نقش و جایگاه او در تاريخ‌اندیشه‌ى اصلاح دینى.
  ۲. شريعتى و نقش و جایگاه او در مواجهه با وضع انحطاط مزمن علم در مدرسه‌های سنتى.
  ۳. شريعتى و نقش و جایگاه او در تأکید بر خودآگاهی به‌عنوان مفهوم کانونى اندیشه‌های شريعتى.

در این مقاله، بر روی شريعتى به‌متابه‌ى یک اصلاح‌گر دینى تأکید شده است، مطالعات فراوانى در خصوص چنین تلقى‌ای از شريعتى صورت گرفته است که در کتاب

سیاوش صفاری، با عنوان *فراسوی شریعتی*، که در سال ۲۰۱۷ توسط انتشارات کمبریج به چاپ رسیده است، صورت‌بندی قابل تأملی در این خصوص ارائه شده است.

۹. نتیجه‌گیری

بدیهی است که پدیدآورنده‌ی ملاحظاتی درباره‌ی دانشگاه، ضمن اذعان به عدم تحقق دانشگاه ملی از دل حوزه‌های علمیه، وضع دانشگاه موجود در ایران را به پرسش می‌گیرد و با تأکید بر روی خودآگاهی ملی و تذکار شرایط انحطاط دعوت به تحول و اصلاح می‌کند. باری، شریعتی نیز از چندین دهه‌ی پیش، در کنار همه‌ی پروژه‌های خردوکلان خویش در راستای ایجاد خودآگاهی ملی، دینی، انسانی و اجتماعی و گام زدن در مسیر اصلاح دینی، با حضور در حسینیه ارشاد و صورت‌بندی برنامه‌های آن در مجموعه آثار شماره‌ی ۲۰، درصدد بوده است تا یک نمونه‌ی عینی برای این تحول در راستای تکوین دانشگاه ملی ارائه دهد که شاید بتوان آن را به‌عنوان حلقه‌ی واسطی بین مدرسه‌های سنتی و دانشگاه ملی قلمداد کرد. نگارنده معتقد است طباطبایی نه‌تنها در طرح ایده‌ی دانشگاه ایرانشهر به متقدمان خویش، که دغدغه‌های مشابهی داشته‌اند، رجحانی ندارد، بلکه بعد از گذشت دهه‌ها و تجربه‌ی دانشگاه (موجود) در ایران از ارائه‌ی تصویر روشنی از نحوه‌ی تحقق ایده‌ی دانشگاه ایرانشهر فرومانده است، و با توسل به نظریه‌ی «دانشگاه در تداوم و تحول سنت» خود در مقام سالکان طریقی قرار می‌گیرد که امثال شریعتی گشوده‌اند.

حال پرسش این است آیا نمی‌شود به‌جای اینکه طی یک خطای هرمنوتیکی شریعتی را با چوب ایدئولوژی‌اندیشی از عرصه‌ی نقد و اندیشه برانیم و او را به استفاده‌ی نابجا و ابزاری از سنت متهم کنیم با تلقی او در میان اصلاح‌گرایان دینی او را در تداوم و تحول سنت به میدان دانشگاه فرابخوانیم.

کتاب‌نامه

داوری اردکانی، رضا (۱۳۸۷)؛ علم و سیاستهای آموزشی - پژوهشی؛ تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

ذاکرسالحي، غلامرضا (۱۳۹۷). مسائل آموزش عالی ایران؛ تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.

ذاکرسالحي، غلامرضا (۱۳۹۶). دانشگاه ایرانی (درآمدی بر جامعه‌شناسی آموزش عالی)؛ تهران: نشر شفاف.

- شریعی، علی (۱۳۸۵). مجموعه آثار ۱: با مخاطب های آشنا (چاپ چهارم). تهران: انتشارات چاپخش و بنیاد فرهنگ دکتر علی شریعی.
- شریعی، علی (۱۳۷۰). مجموعه آثار ۲: خودسازی انقلابی (چاپ چهارم). تهران: انتشارات الهام.
- شریعی، علی (۱۳۷۳). مجموعه آثار ۳: ابوذر (چاپ پنجم). تهران: انتشارات الهام.
- شریعی، علی (۱۳۷۹). مجموعه آثار ۴: بازگشت (چاپ هفتم). تهران: انتشارات الهام.
- شریعی، علی (۱۳۷۸). مجموعه آثار ۵: ما و اقبال (چاپ هفتم). تهران: انتشارات الهام.
- شریعی، علی (۱۳۷۴). مجموعه آثار ۶: حج (چاپ هفتم). تهران: انتشارات الهام.
- شریعی، علی (۱۳۵۸). مجموعه آثار ۷: شیعه (چاپ نهم). تهران: انتشارات چاپخش.
- شریعی، علی (۱۳۷۵). مجموعه آثار ۸: نیایش (چاپ ششم). تهران: انتشارات الهام.
- شریعی، علی (۱۳۸۷). مجموعه آثار ۹: تشیع علوی، تشیع صفوی (چاپ نهم). تهران: انتشارات چاپخش.
- شریعی، علی (۱۳۵۹). مجموعه آثار ۱۰: جهت گیری طبقاتی اسلام. تهران: شرکت انتشارات قلم.
- شریعی، علی (۱۳۷۰). مجموعه آثار ۱۱: تاریخ تمدن ۱ (چاپ دوم). تهران: شرکت انتشارات قلم.
- شریعی، علی (۱۳۷۰). مجموعه آثار ۱۲: تاریخ تمدن ۲ (چاپ دوم). تهران: شرکت انتشارات قلم.
- شریعی، علی (۱۳۸۳). مجموعه آثار ۱۳: هبوط در کویر (چاپ بیستم). تهران: انتشارات چاپخش و بنیاد فرهنگ دکتر علی شریعی.
- شریعی، علی (۱۳۷۰). مجموعه آثار ۱۴: تاریخ و شناخت ادیان ۱ (چاپ چهارم). تهران: شرکت سهامی انتشار.
- شریعی، علی (۱۳۷۶). مجموعه آثار ۱۵: تاریخ و شناخت ادیان ۲ (چاپ ششم). تهران: شرکت سهامی انتشار.
- شریعی، علی (۱۳۸۸). مجموعه آثار ۱۶: اسلام شناسی ۱ (چاپ هفتم). تهران: انتشارات قلم و بنیاد فرهنگی دکتر علی شریعی.
- شریعی، علی (۱۳۸۸). مجموعه آثار ۱۷: اسلام شناسی ۲ (چاپ نهم). تهران: انتشارات قلم و بنیاد فرهنگی دکتر علی شریعی.
- شریعی، علی (۱۳۷۰). مجموعه آثار ۱۸: اسلام شناسی ۳ (چاپ چهارم). تهران: انتشارات الهام.
- شریعی، علی (۱۳۸۰). مجموعه آثار ۱۹: حسین وارث آدم (چاپ نهم). تهران: شرکت انتشارات قلم.
- شریعی، علی (۱۳۶۰). مجموعه آثار ۲۰: چه باید کرد؟ (چاپ اول). تهران: دفتر تدوین و تنظیم مجموعه آثار معلم شهید دکتر علی شریعی.
- شریعی، علی (۱۳۷۷). مجموعه آثار ۲۱: زن (چاپ دهم). تهران: انتشارات چاپخش.
- شریعی، علی (۱۳۸۸). مجموعه آثار ۲۲: مذهب علیه مذهب (چاپ هشتم). تهران: انتشارات چاپخش و بنیاد فرهنگ دکتر علی شریعی.

- شریعتی، علی (۱۳۷۴). مجموعه آثار ۲۳: جهان بینی و ایدئولوژی (چاپ سوم). تهران: شرکت سهامی انتشار.
- شریعتی، علی (۱۳۶۲). مجموعه آثار ۲۴: انسان (چاپ دوم). تهران: انتشارات الهام.
- شریعتی، علی (۱۳۷۲). مجموعه آثار ۲۵: انسان بی خود (چاپ دوم). تهران: شرکت انتشارات قلم.
- شریعتی، علی (۱۳۶۲). مجموعه آثار ۲۶: علی (چاپ دوم). تهران: انتشارات نیلوفر.
- شریعتی، علی (۱۳۷۴). مجموعه آثار ۲۷: بازشناسی هویت ایرانی-اسلامی (چاپ چهارم). تهران: انتشارات الهام.
- شریعتی، علی (۱۳۷۰). مجموعه آثار ۲۸: روش شناخت اسلام (چاپ دوم). تهران: انتشارات.
- شریعتی، علی (۱۳۷۰). مجموعه آثار ۲۹: میعاد با ابراهیم (چاپ دوم). تهران: انتشارات آگاه.
- شریعتی، علی (۱۳۶۱). مجموعه آثار ۳۰: اسلام شناسی (چاپ چهارم). تهران: انتشارات.
- شریعتی، علی (۱۳۶۱). مجموعه آثار ۳۱: ویژگی های قرون جدید (چاپ اول). تهران: انتشارات چاپخش.
- شریعتی، علی (۱۳۶۹). مجموعه آثار ۳۲: هنر (چاپ چهارم). تهران: انتشارات چاپخش.
- شریعتی، علی (۱۳۸۷). مجموعه آثار ۳۳: گفتگوهای تنهایی بخش اول (چاپ دوازدهم). تهران: انتشارات آگاه.
- شریعتی، علی (۱۳۷۰). مجموعه آثار ۳۳: گفتگوهای تنهایی بخش دوم (چاپ دوم). تهران: انتشارات آگاه.
- شریعتی، علی (۱۳۸۶). مجموعه آثار ۳۴: نامه ها (چاپ نهم). تهران: انتشارات قلم.
- شریعتی، علی (۱۳۸۴). مجموعه آثار ۳۵: آثار گوناگون بخش اول (چاپ پنجم). تهران: انتشارات آگاه و بنیاد فرهنگی دکتر علی شریعتی.
- شریعتی، علی (۱۳۷۲). مجموعه آثار ۳۵: آثار گوناگون بخش دوم (چاپ دوم). تهران: انتشارات نقش جهان.
- شریعتی، علی (۱۳۸۵). مجموعه آثار ۳۶: آثار جوانی (چاپ اول). تهران: انتشارات چاپخش.
- صفاری، سیاوش (۱۳۹۷) تشریحی: مدرنیته جهان وطنی و اسلام در اندیشه سیاسی ایران (چاپ اول). مترجم: علی خالندی. تهران، نگاه گستران فردا.
- طباطبایی، جواد (۱۳۹۸). ملاحظات درباره‌ی دانشگاه. چاپ اول. تهران: انتشارات مینوی خرد.
- عبدالکریمی، بیژن (۱۳۹۴). شریعتی و تفکر آینده (چاپ اول). تهران: نشر نقد فرهنگ.
- عبدالکریمی، بیژن (۱۳۹۵). پایان تئولوژی - جلد اول: تئولوژی، عقلانیت و علوم انسانی جدید (چاپ اول). تهران: نشر نقد فرهنگ.
- عبدالکریمی، بیژن (۱۳۹۳). نوشته‌های اساسی شریعتی (چاپ اول). تهران: انتشارات نقد.
- عبدالکریمی، بیژن (۱۳۹۵). ما و جهان نیچه ای (چاپ دوم). تهران: نقد فرهنگ.
- عبدالکریمی، بیژن (۱۳۹۷). پرسش از امکان امر دینی در جهان معاصر (چاپ اول). تهران: نقد فرهنگ.
- علایی، محمدحسن (۱۴۰۰): گفتمان وفاق؛ ارمغان دو دهه زیست آکادمیک؛ تهران: انتشارات نقد فرهنگ.

ملاحظاتى درباره دانشگاه پژوهى و غيبت شريعتى در ... (محمدحسن علايى) ۸۳

علايى، محمد حسن و وثوقى، منصور (۱۳۹۷)؛ تحليل اندیشه‌هاى شريعتى با توجه به اندیشه‌هاى غير كلامى غيرسكولار؛ مجله مطالعات فرهنگى اجتماعى؛ دوره ۹، شماره ۴
فاضلى، نعمت الله (۱۳۹۶). خود مردم نگارى هويت دانشگاهى؛ تهران: موسسه تيسا ساغر مهر
فراستخواه، مسعود (۱۴۰۱) تاريخ دانشگاه در ايران، تهران: انتشارات پژوهشكده مطالعات فرهنگى و اجتماعى
فراستخواه، مسعود (۱۳۹۵) دانشگاه ايرانى و مسئله كيفيت؛ تهران: انتشارات آگاه.
فراستخواه، مسعود (۱۳۹۷). دانشگاه و آموزشعالى؛ تهران: نشر نى.
فراستخواه، مسعود (۱۴۰۱). گاه و بي گاهى دانشگاه در ايران؛ تهران: انتشارات آگاه.
قانعى راد؛ محمدامين (۱۳۹۷)؛ اجتماعات علمى و دانشگاه ايرانى؛ تهران: پژوهشكده مطالعات فرهنگى و اجتماعى.

ماحوزى، رضا (۱۳۹۸). *فلسفه‌ى دانشگاه: تأملى درباره‌ى دانشگاه در جهان و ايران*. چاپ اول. تهران: پژوهشگاه مطالعات فرهنگى و اجتماعى.

محدثى، حسن (۱۳۸۳). *زير سقف اعتقاد: بنيان هاى ماقبل انتقادى اندیشه شريعتى*. تهران، فرهنگ و اندیشه.
محدثى، حسن (۱۳۹۰). «*تمايز نظريه‌ى اجتماعى و نظريه‌ى جامعه‌شناختى: راه‌حلى براى مشكل اسلامى‌سازى جامعه‌شناسى در ايران*»، مجله‌ى مطالعات اجتماعى ايران، تهران: سال نهم، دوره ۵، شماره ۴: ۸۶-۱۱۲.

منوچهرى، عباس (۱۳۸۳). *شريعتى هرمنوتيك رهايى و عرفان ملنى*. مترجم: حسين خندق آبادى. تهران: نشر موسسه تحقيقات و توسعه علوم انسانى.

منوچهرى، عباس (۱۳۹۶). *شريعتى: ملاقاتى اين بار متفاوت*. مترجم: على خالندى. تهران: نشر نگارستان اندیشه.

ميرى، سيدجواد (۱۳۹۴)؛ روايت هاى موازى در علوم انسانى؛ تهران: انتشارات جامعه شناسان.

ميرى، سيد جواد (۱۳۹۵)، *شريعتى و هايدگر*. تهران: نشر نقد فرهنگ.

ميرى، سيد جواد (۱۳۹۶)، *آزادى و تاريخ: تأملى بر نگاه انسان شناسانه شريعتى*. تهران: نشر نقد فرهنگ.

هاشمى، محمدمنصور (۱۳۹۳). *دين‌اندیشان متجدد: روشنفكرى دينى از شريعتى تا ملكيان*. تهران: نشر كوير.

Rahnema, Ali (1998). *An Islamic Utopian*. New York: I.B. Tauris.

Safari, siavash (2017). *Beyond Shariati: Modernity, Cosmopolitanism and Islam in Iranian Political Thought*, cambridge university.

Said, Edward (1978). *Orientalism*. New York: Vintage Books.